

'תורתם אומנותם' או 'חלוצי הציונות' - שתי שיטות בחקר עליות תלמידי הגר"א

ישראל ברטל

אידיאולוגיה ומתודולוגיה

עליית חבורות תלמידי החכמים מקהילות ליטא לארץ-ישראל, שהחלה לפני יותר ממאתיים שנה, עוררה כבר לפני דורות אחדים עניין רב בין כותבי תולדות היישוב היהודי בארץ. העולים מליטא, שראו עצמם ממשיכי דרכו התורנית של ר' אליהו בן שלמה זלמן מווילנה, הניחו את יסודותיה הרעיוניים, הארגוניים והכלכליים של עדת ה"פרושים" בצפת ובירושלים. הם טבעו חותם בל יימחה על צביונה הדתי והחברתי של קהילת יוצאי מזרח אירופה בערי הארץ. כבר בראשית ימיהן של העליות הלאומיות הראשונות (ימי "העלייה הראשונה" משנת תרמ"ב ואילך) היו מי שטענו כי עולים אלו, שכוננו "תלמידי הגר"א", קדמו לאנשי תנועת "חיבת ציון" בהנחת יסודות למפעל הלאומי החדש בארץ ישראל. דעה זו, שמצאה את ביטויה לאורך עשרות שנים בספרים ובמאמרי עיתונות, לא זכתה בשעתה להשפעה של ממש במחקר האקדמי של תולדות ההתיישבות הלאומית החדשה. בשלושים וחמש השנים האחרונות עבר הדיון בטיבן של עליות ה"פרושים" מן הספרות הפופולארית והעיתונות אל השיח האקדמי: שתי עמדות יסוד הוצעו במחקר ההיסטורי להבנת מניעי העולים, דרכם החברתית ופעילותם הכלכלית. מצד אחד הוצגה עלייתם של תלמידי החכמים הליטאים בראשית המאה התשע עשרה כמעשה משיחי מובהק, ופעולותיהם בארץ התפרשו כהגשמת תורת גאולה שציווה הגאון ר' אליהו בן שלמה זלמן מווילנה לתלמידיו; מצד אחר הוצגה אותה עלייה עצמה כמפעל של אליטה תורנית

1 לעיקרי שיטה זו ראו: א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה.

שביקשה לייסד בארץ קהילת לומדים מובחרת שתורתה אומנותה.² שתי השיטות, שלכל אחת מהן גם תומכים נלהבים וגם מתנגדים נמרצים,³ מפרשות, כל אחת בדרכה שלה, את תולדות קהילת ה"פרושים" ומציעות דרכים שונות ונבדלות להבנת ההיסטוריה של היישוב היהודי הטרנס-ציוני בארץ ישראל.

ניתן דעתנו על שני היבטים המבדילים שיטה אחת מחברתה:

א. ההיבט הרעיוני;

ב. ההיבט ההיסטורי המתודולוגי.

א. ההיבט הרעיוני

ראוי לומר בצורה פשוטה וברורה: אין שיטה אחת "ציונית" יותר, או ציונית "פחות" מן השיטה שכנגדה. שתי השיטות מייצגות, בצורה זו או אחרת, דעות הקיימות זה מכבר באסכולת המחקר ההיסטורי הציוני. דבר זה מצביע על ריבוי פניה ועל רבגוניותה של המחשבה הציונית בשאלות הנוגעות לתולדות העם היהודי, ואף מלמד על כך שאין להעניק לגוון זה או אחר במחשבה הציונית עדיפות כל שהיא על פני גוונים סותרים או מתנגדים. מדובר בשני הסברים חלופיים לתופעה היסטורית אחת, הסברים שניתן להצביע על יקתם לשתי מגמות מוכרות בחקר תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בעת החדשה ובמחקר התנועה הלאומית המודרנית. שיטה אחת רואה במפעל ההתיישבות היהודי הלאומי בארץ ישראל מאז ימי "העלייה הראשונה", וכן בהופעתה של התנועה הלאומית היהודית בכלל תופעות היסטוריות המיוחדות לעת החדשה.⁴ השיטה השנייה מדגישה רציפות והמשכיות היישר מהווייתה של החברה המסורתית אל מעשיהם ומחדליהם של אנשי התקופות

2 לעיקרי השיטה השנייה ראו: י' ברטל, גלות בארץ, יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות, ירושלים תשנ"ד.

3 המחלוקת האקדמית על מקומה של המשיחיות בתולדות ראשית התנועה הלאומית המודרנית נמשכת כבר כשלושים שנה. היא זכתה לאזכורים בספרות ההיסטורית, ואף נכתבו עליה עבודות מחקר. ראו למשל מה שכתב ההיסטוריון הרגול פרופ' יונתן פרנקל בספרו המונומנטאלי על פרשת עליית הדם בדמשק: "ייחוס משמעות ראשונה במעלה למשיחיות הדתית בהיסטוריה של הציונות היה למקור מחלוקת ממושכת, שהגיעה לשיאה בפולמוס בן הזמן האחרון [...] בשאלה אם הציפיות שהתעוררו מלקראת שנת ת"ר הייתה לחן השפעה ממשית על המציאות החברתית או הפוליטית. אך יהיה הדבר אשר יהיה, איש טרם מצא ראיות [...] המעידות כי טבעה המיוחד של אותה שנה היה בין הגורמים שחוללו את עליית דמשק" (י' פרנקל, דם ופוליטיקה, עליית דמשק, היהודים והעולם, ירושלים תשס"ג, עמ' 445).

4 הסוציולוג פרופ' משה ליסק ניסח בחדות את עמדתה של ההיסטוריוגרפיה הציונית בשאלה זו: "[...] ההתיישבות היהודית מאז העלייה הראשונה הייתה הביטוי הממצה ביותר של התנועה הלאומית המודרנית של העם היהודי. זה היה מאבקה, באופן דומה למאבקן של קבוצות אתניות לאומיות אחרות, ליצור ישות מדינית במה שכל חלק העם היהודי הגדירו הטיטוריה ההיסטורית שלו." (עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 482).

המודרניות. אכן, הן למפעל ההתיישבות הלאומי החדש בארץ ישראל, הן לתנועה הלאומית המודרנית שורשים עמוקים בעולם המסורת הדתית. הזיקה לארץ ישראל, כמו גם השאיפה לשמר רציפות קיום יהודי ייחודי בעולם משתנה נשענו על אמונות, ערכים ודפוסים חברתיים שהיו מעוגנים בעומק החוויה הדתית היהודית ערב הזמנים המודרניים. אולם, לפי השיטה הראשונה לא ניתן להבין מה שהוליד את מפעל שיבת ציון המודרני בלא להביא בחשבון את השפעות הזמנים החדשים על החברה היהודית בתפוצות השונות. השיטה השנייה מציעה, לעומת זאת, אפשרות להבין את הופעת הציונות ואת מפעליה בארץ ישראל גם בלא להזקק להשפעותיהם של גורמים חיצוניים. שיטה זו מתעמתת עם העובדה ההיסטורית כי רבים ממנהיגי הבולטים של התנועה הלאומית היהודית ראו במפעלם מעין מרד בעולם הערכים המסורתי. הוגים ציוניים אלה סברו כי ללא הסרת מחסומים שהניחה החברה המסורתית בדרך הלאומית החדשה לא יוכל להתממש חזונו הפוליטי, החברתי והתרבותי. מרבית ההיסטוריונים הציוניים (וכותב דברים אלה בתוכם) מפרשים את הופעתה של הלאומיות היהודית בעת החדשה כגלגול מודרני של מקבץ תופעות היסטוריות עתיקות - ולא כהמשך ישיר, שהיה גלוי וידוע מראש, של עולם האתמול. בן ציון דינור (1884-1973), גדול ההיסטוריונים של האסכולה הירושלמית, שהקדיש חלק נכבד ממחקריו ההיסטוריים לשאלת הזיקה בין מסורת למודרניות בתולדות עם ישראל, היטיב להגדיר גישה זו, שצירפה המשך עם מהפכה. וכך כתב: "בדרך זו התהווה במציאות היהודית אותו 'פילוס נתיבות' להתרחשות ההיסטורית הכללית, שבתור תוצאה ממנו שונתה אמנם מציאות זו בהרבה, פשטה צורה ולבשה צורה, אבל נשארה בכל זאת מציאות יהודית, אם כי מחודשת ואחרת".⁵

ב. ההיבט ההיסטורי המתודולוגי

שתי השיטות בהבנת מניעי עלייתם של תלמידי הגאון מווילנה שונות זו מזו לא רק בשל המשמעות הרעיונית האקטואלית שניתן לייחס לכל אחת מהן. הן נבדלות זו מזו גם בשיטת המחקר ההיסטורי. מי שמחזיק בשיטה הטוענת לקיומה של תורת גאולה שציווה הגאון לתלמידיו מניח מראש, כדבר מוחלט, קיומה של תורה שכזאת. כל דיבור שדיברו אותם תלמידים, כל מאמר שיצא מפייהם או נכתב בעטם, כל מעשה שעשו העולים הליטאים שבאו לארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה מתחבר באורח מופלא לסיפור הגדול. הדברים נכתבים כביכול מתוך "רוח נבואה", המאירה את "מה שהיה" לאור מה ש"רצוי היה

5 ב"צ דינור, "הזמנים החדשים" בתולדות ישראל, אבחנתם, מהותם ודמותם, בתוך: הנ"ל, במפנה הדורות, מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' 33.

שיהיה". אך דא עקא, בדיקה מדוקדקת של הטקסטים השונים שבהם נתלית שיטת תורת הגאולה של הגאון איננה מסייעת כלל ועיקר לטענה כי מדובר בתכנית משיחית שהניעה את העולים והשפיעה על מעשיהם בארץ. במיוחד אינה מסייעת לטענה זיקתה של שיטה שכזאת למה שהתרחש במציאות ההיסטורית בימי חייו של הגאון ולא כל שכן בתקופת עלייתם של הלמדנים הליטאים והתיישבותם בגליל וביהודה בארבעים השנים הראשונות של המאה התשע-עשרה. כך, למשל, קשריו של הגר"א עם ר' ברוך שיק משקלוב, למדן שפרסם תרגום עברי של ספר הגיאומטריה הקלאסי של אוקלידוס, ידועים ומפורסמים כבר יותר ממאתיים שנה. הניסיון לחבר מפעל תרבותי מרתק זה לחזון גאולה ויישוב ארץ ישראל נראה, בלשון המעטה, מאולץ. מה גם שהחיבור הזה מנותק לחלוטין מן ההקשר התרבותי הקונקרטי שבו יום הלמדן איש קהילת שקלוב את מפעל תרגומי הספרות היוונית המדעית לעברית.⁶ מן ההיבט ההיסטורי-מתודולוגי נראית השיטה הזאת בעייתית מכמה וכמה בחינות. היא מנתקת את הגאון ר' אליהו בן שלמה זלמן מווילנה מן ההקשר התרבותי-חברתי שבו היה נתון בזמנו ובמקומו, ושותלת דמות רוחנית כבירה זו בהקשר מאולץ בזמן ומרוחק במקום. הבה נראה כיצד תיאר את מקומו של הגר"א בתולדות יהדות ליטא אחד מגדולי ההיסטוריונים של האסכולה הירושלמית - זו האסכולה שיצרה בירושלים משך שלושה דורות את ליבת הכתיבה ההיסטורית הצינונית - מורי ורבי המנוח, פרופ' חיים הלל בן-ששון. במאמר בו אפיין את ייחודו התרבותי-היסטורי של הקיבוץ היהודי בליטא, כתב ההיסטוריון הצינוני-הדתי הדגול:

בעת החדשה [...] התפתח בליטא גוון ייחודי של תרבות, שמקורו בארחות-החיים הישנים שהותאמו ונתחדשו בצאתם לעולם משתנה. עם זאת, לא היה בו משום שריד מאובן המזדקר בין דפוסים חדשים. צורות חיים ישנות התגלגלו לחדשות, ליטאיות-מובהקות, בתוך הדיאלקטיקה של שמרנות פעלתנית וחיונית, המתפתחת לקראת התמודדות וצרכים חדשים באמצעות ניסוחים ומוסדות ישנים-חדשים. על פי רצונו של שר ההיסטוריה, דווקא הישן היה מיוצג ומוגן בליטא בידי חוג מבריק ותוסס שבהנהגתו של אינדיבידואליסט דינמי, הגאון מווילנה [...] כך עוצבה ליטא המודרנית מתוך תרבותה וערכיה הישנים בעקבות ההתנגשות עם החסידות, שעד אז לא עמד איש בפניה, והמרכז האיתן של חוג הגאון. הגאון מווילנה [...] מסמל בדמותו את המיזוג בין ההשתקעות הגמורה בים התלמוד, דבקות נלהבת במיסטיקה והתעניינות רבה בתחומים מסוימים

6 א' מורגנשטרן, "חזון שיבת המדעים לציון", מקור ראשון, 15 בפברואר 2008.

של המדע החילוני. [...] ולא רק החוג המקורב לו הוא ששאף להנציח צירוף רוחני זה.⁷

לשיטתו של פרופ' חיים הלל בן-ששון היה הגאון מווילנה ממעצביו הבולטים ביותר של עולמה הרוחני של יהדות ליטא בעת החדשה. ובעולם רוחני זה, אליבא דבן-ששון, לא ימצא הקורא כל זכר לשיטת גאולה שהובילה לכיוון התנועה הלאומית המודרנית. האם אין זה מקרה שארץ-ישראל איננה נזכרת במאמר שממנו הבאנו את הדברים שלעיל אלא פעם אחת בלבד - וזאת בקשר להתנגדותו של הרב חיים עוזר גרודזונסקי במאה העשרים - בשנת תרצ"ט (!) - (מעמדה חרדית אנטי-צינונית מובהקת) להעברת ישיבה מחו"ל לארץ הקודש? ההיסטוריוגרפיה הצינונית הקלאסית, שכן ששון היה אחד מגדולי יוצריה, לא חיברה מעולם בין עיסוקו של הגאון מווילנה בתורת הסוד לבין רעיונות לגאולת הארץ ברוח הלאומיות המודרנית. את הגר"א ראו (וממשיכים לראות) מרבית ההיסטוריונים העוסקים בתולדות עם ישראל בעת החדשה כענק רוח בעל השפעה גדולה בתחום הלמדני, ולא קיבלו את השיטה שהוא אחד ממבשרי הצינונות. כך, למשל, פרופ' יעקב כ"ץ המנוח, מי שהקדיש כמה מחיבוריו המדעיים לשאלת "מבשרי הצינונות", והיה מנחה עבודת הדוקטור שבה פותחה שיטת "תורת הגאולה" של הגר"א, תהה כיצד לא הזכיר הרב צבי הירש קלישר ולו פעם אחת בכתביו את העובדה שתלמידי הגאון מווילנה עלו לארץ מתוך אמונה בשיטת "גאולה בדרך הטבע".⁸

הגאון מווילנה - 'מבשר צינונות'?

תנועות לאומיות נוסות לשכתב את עברו של העם העומד במרכז תודעתן. יש מי שאומרים

7 ח"ה בן-ששון, רצף ותמורה, עיונים בתולדות עם ישראל בימי הביניים ובעת החדשה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 267-268. בן-ששון הקדיש לגר"א מאמר מיוחד: "אישיותו של הגר"א והשפעתו ההיסטורית", ציון ל"א (תשכ"ו), עמ' 39-86, 197-216. השווה עם היעדרה הכמעט מוחלט של ארץ ישראל ממחקרו של עמנואל אטקס יחיד בדורו: הגאון מווילנה-דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, הכותב: "סוד השפעתו של הגר"א היה נעוץ אפוא בכך שהצטייר בעיני בני דורו ובעיני הדורות הבאים כהתגלמות מושלמת של ערכי התורה והיראה" (שם, עמ' 15).

8 י' כ"ץ, "על שנת ת"ר כשנה משיחית והשפעתה על פעילות הפרושים לקירוב הגאולה", קתדרה 12 (תמוז תשמ"ב), עמ' 75. אכן, כ"ץ הכיר היטב את מקומה של שנת ה'ת"ר בעולם הציפיות המשיחיות. אך באותו מאמר קצר ציטט כ"ץ מקור חשוב שלא הושם אליו לב על זיקה אפשרית בין הציפיות לגאולה והתעוררות אפשרית של תנועה לאומית פוליטית - דברי משה הס - שכתב: "אך לרגל עיון מדוייק יותר בעניין הגעתי למסקנה בעוד מועד, כי על אף נבואת הגאולה לשנת 1840, רחוקים היהודים מן המשאלה של תחייה פוליטית יותר מאשר אי פעם. מי יכול אפוא, לטפח את התקווה, כשהיהודים בעצמם אינם רוצים?" (שם, עמ' 73, על פי מאמר של ראובן מיכאל ב' Bulletin de Lep Baeck Institut, VII (1964), pp. 312-344]

כי הלאומיות המודרנית יוצרת לעמה עבר "לאומי" שלא היה. אף התנועה הלאומית היהודית המודרנית אינה יוצאת מכלל זה. דמויות מסוימות מן העבר הטרומי לאומי עוצבו מחדש בזיכרון הלאומי בהתאם לאמות המידה הלאומיות החדשות, "שופצו" באופן אנכרוניסטי והוצבו בפנתיאון הלאומי החדש. יצירת הזיכרון הלאומי המחודש כרוכה באימוצן של דמויות מופת מן העבר, כשהן "משופצות" על ידי מערכות החינוך, ההסברה והתעמולה של המדינה הלאומית המודרנית. ספרי הלימוד בהיסטוריה, ימי מועד חדשים מטעם המדינה וימי זיכרון, ואף מצבות אבן, מוזיאונים ואתרי הנצחה מבצרים את דמותם האקטואלית של הגיבורים הישנים.⁹ ויש שקורה ההפך מכך: דמויות היסטוריות אחרות נמחקות מן הזיכרון ונעלמות כאילו לא היו ולא נבראו. שמן איננו נזכר בספרי הלימוד הממלכתיים, אין חוגגים ימים לזכר מעשיהם ואין מצבות לציון שמם.¹⁰ כך למשל הנציחה התנועה הלאומית היהודית בארץ ישראל המתחדשת את זכרו של יוסף טרומפלדור, גיבור תל-חי, והשכיחה לחלוטין את זכרו של הלוחם היהודי למען חרות פולין, ברק יוסלביץ. הראשון, שנראה במקום הנכון ובזמן הנכון כלוחם הונצח בשירה, בטקסים ובמונומנטים. השני, שהיה לדעת הציונים הלוחם במקום הלא נכון ובזמן הלא נכון, נמחק מרשימת הראויים להיזכר בתודעה הלאומית המתחדשת.¹¹ אף שכל המעיין בשימושים שעשתה הלאומיות בהיסטוריה וממשיכה לעשות עשוי להסכים למה שנאמר קודם, יש להסתייג ולהוסיף כי הקביעה האמורה כוללנית ביותר. לאמתם של דברים קבוצות שונות בתנועה הלאומית היהודית עשו שימוש שונה בדמויות שונות מעברו של העם היהודי וממשיכות לעשות כן. אין דומה גלריית הדמויות העומדת במרכזו של מיוז הזיכרון הקיבוצי של זרמי הציונות הסוציאליסטית לגלריה המקבילה של זרמים בציונות הדתית. מקרה הגאון מוויילנה, דמות מופת של למדן יוצא דופן בכישורונותיו ובהישגיו האינטלקטואליים, עשוי לשפוך אור על הדרך שבה משלבים אישיות מן העידן הטרומי לאומי היישר לתוך מרכז תמונת העבר הלאומי.

9 על הזיכרון הקיבוצי הישראלי וזיקתו לפוליטיקה ראו: א' לבל, הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לחי וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים תשס"ז.

10 דוגמה מובהקת למחקר העוסק בהנצחה של דמות מופת מן העבר הלאומי הקרוב ובהשכחתה ראו במאמר שראה אור לאחרונה: ל' רוזנברג-פרידמן, "גיבורה בלתי נשכחת? לשאלת מקומה של עדה סרני בזיכרון הקיבוצי", קתדרה 137 (תשרי תשע"א), עמ' 147-178. המחברת כותבת כי: "סיפורה של סרני עשוי לשמש אפוא גם מקרה בוחן למאפייני הזיכרון הלאומי הישראלי ואופן עיצובו." (שם, עמ' 150).

11 על מקומו של ברק יוסלביץ, יהודי ליטאי ובן דורם של תלמידי הגאון שעלו לארץ בזיכרון הקיבוצי היהודי בהקשריו המשתנים ראו: י' ברטל, "גיבורים או מוגי לב: יהודים בצבאותיה של פולין (1794-1863)", קיום ושב: יהודי פולין לדורותיהם, א. פרקי היסטוריה, (בעריכת ישראל ברטל וישראל גוטמן) ירושלים תשנ"ז, עמ' 353-367.

בחוברת בשם "הציונות הדתית, קורות ומקורות, מאה שנה לקונגרס הציוני הראשון", שראתה אור בשנת 1997, מופיע הגר"א כראשון בין "מבשרי הציונות הדתית". עמו יחד בחבורה עוד כמה אישים, שהמשותף להם, על פי עורכי החוברת, הקריאה לשיבה לציון: רבי נחמן מברסלב, הרב יעקב עמזן והרב משה סופר, הוא החת"ס סופר. כיצד הפכו אנשי חבורה נכבדה זו של אישים, שחיו ופעלו עשרות שנים רבות לפני הופעתה של התנועה הלאומית המודרנית, לאבות הציונות? על כך השיב ראש האגף לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות של מדינת ישראל, שנתן את הסכמתו לחוברת:

ומתורתנו, בה ציונו הקב"ה 'עלה רש'!, שאבנו את מצוות ישוב הארץ, את בניינה ואת כינונה של מדינה בעלת סדרי ממשל יהודיים בארץ ישראל. ומה הם כל אלו - אם לא המשמעות למושג ציונות דתית המעוגנת בתורה שבכתב, בנביאים ובכתובים, ובתורה שבעל פה והלאה והלאה! [...] בימי גלות העם נשתכחו אלפי הלכות ומאות של יסודי אמונה, ותשתיות-חיים לאומיים, ושבו אלו ונתעוררו רק עם 'מבשרי הציונות' הראשונים, וחזרו ונתבססו עם מחולליה של תנועת 'חיבת ציון' ואחרות, עד שהחזון גדל והוגשם אט אט [...] ושבו ארץ ישראל ומדינת ישראל, להיות המושא לעלייה ולהתעלות, להתיישבות ומעשה, להנהגה ולחינוך הדור.

וכדי להוסיף על מידת התקבלותה של האמירה הזאת, ולעגנה בהקשרה הפוליטי והאקטואלי אביא מה שנכתב באותו זמן על ידי מלומד איש האוניברסיטה העברית במאמר בעיתון תחת הכותרת: "מאתיים שנות ציונות". במאמר, שהוקדש לציון מלאות מאתיים שנה להסתלקותו של הגר"א, קשר המחבר את הגאון מוויילנה עם בנימין זאב הרצל, וקבע:

הגר"א עצמו לא זכה להגיע לארץ ישראל, אבל הוא זכה להיות אביה של תנועה שלמה שקמה מקרב תלמידיו ותלמידי תלמידי - תנועה הידועה כ'עלית תלמידי הגר"א' - אשר ייסדה את היישוב האשכנזי המאורגן בארץ ישראל לפני 186 שנה. על רקע התפיסה, שרק 'ההתעוררות מלמטה' היא שתקרב את הגאולה, עלו הפרושים - כך נקראו בני עלייה זאת על שום שפרשו מן הגולה ועלו לארץ ישראל - ומעשים שונים של קניין וחזקה בארץ, וביניהם: בניית מחדש של חורבת ר' יהודה החסיד בירושלים, הנחת היסודות למושבות הראשונות בארץ ועוד. ובכך צעדו הפרושים בעקבותיו של אברהם אבינו, הציוני הראשון [...] מכוחה של תפיסה זו, שלפיה גאולתם של ישראל לא תבוא ללא הפעולות המעשיות הנחוצות, קמה התנועה הציונית מיסודו של הרצל בדיוק לפני מאה שנה - תנועה שחרטה על דגלה את העקרונות של 'דונם אחר דונם', כיבוש העבודה העברית, וכיצא באלה עקרונות שתכליתם יישומה והגשמתה בפועל של ריבונות העם על ארץ-ישראל, לא רק בתיאוריה, אלא גם במעשה. רעיון גאולת

קרקעות הלאום לצורך קיום מצוות ההתיישבות בארץ-ישראל, והעיקרון של אי נטישת שום יישוב יהודי בארץ ישראל, הם נשמט אפה של הציונות. [...] הרצל, כמו הגר"א לפניו, הבין היטב את חשיבותו של מעשה ההתיישבות כקובע את גורל אחיזתו של העם היהודי בארץ-ישראל. [...] גם פורעי תרפ"ט ותוצ"ו ודומיהם לא הצליחו לשנות את המציאות שנקבעה על ידי עולי עליית תלמידי הגר"א, ועולי יתר העליות שקבעו את מציאות הנוכחות היהודית בארץ ישראל. [...] הצורך לכרוך שני אירועים אלה [היינו יובל פטירת הגר"א ויובל הקונגרס הציוני הראשון - י"ב] אינו נובע רק מזכות הראשונים שיש לעליית תלמידי הגר"א, צורך זה נובע בעיקר מכך, ששורשיו של החזון הציוני - היינו החזרת העם היהודי למולדתו על ידי מעשים ארציים של בנייה והתיישבות - נעוצים בערכים אשר להם הטיפו העולים ובאו לציון מכוח חזונו של הגר"א.¹²

כלומר, הגאון מווילנה היה, לכאורה, ראשון לחבורה נכבדה של מבשרים שעוררו מחדש את הנימות הלאומיות החבויות. נימות אלו לא היה בהן כל דבר חדש, והן המשך ישיר לשלשלת מסירה עתיקת ימים. יתרה מזאת, תורתו "הלאומית" של הגר"א היא גם הבסיס למעשה הפוליטי העכשווי (בן שנות התשעים של המאה שעברה) - במדינת ישראל.

תפיסת שורשי הלאומיות היהודית, שבאה לידי ביטוי בשני הטקסטים שהובאו לעיל, נסמכת על המחשבה הדתית-לאומית. היא דומה, מבחינת הבנת העבר ההיסטורי היהודי, לתפיסה המקבילה של הלאומיות החילונית: מה תפיסת העבר הדתית-לאומית רואה את כלל תולדות היהודים כרצף אחד המוליך לעידן הלאומי המודרני, כך גם תפיסת העבר של הלאומיות קוראת אחורנית את שורשי הלאומיות החדשה. גם הטענה כי תקופת הגלות שטטשה והסתירה את הקווים הלאומיים המובהקים משותפת לשני הזרמים. ההבדל הגדול בין שני הזרמים ניכר, כמובן, בהבנת מקומה של הדת בתוך הלאומיות היהודית. טענת הרציפות הלאומית מן החברה המסורתית אל עידן הלאומיות המודרנית הביאה את הלאומיות הדתית לחיפוש דמויות היסטוריות שנראו כמבטאות חיבור בין העולם הדתי הישן לעולם הערכים של התנועה הלאומית החדשה. דמויות כאלו היו חייבות להיות בעת ובעונה אחת בשר מבשרה של חברה מסורתית דתית ולבטא בשלמות את תודעתה, את אמונותיה ואת שאיפותיה - אך גם להתקשר בצורה זו או אחרת אל השיח הלאומי החדש של התקופות המודרניות.

מה היה באישיותו של הגר"א שעשוי היה להיראות בעיני בעלי שיטת "תורת הגאולה" כמבשר קדמון של תנועתם המודרנית? לכאורה, אין לך דמות היסטורית רחוקה יותר מן הציונות המודרנית, זו שעולם מושגיה שאוב במידה לא מעטה מן השיח של התנועות הלאומיות באירופה של המאה התשע-עשרה. הגאון מווילנה גילם באישיותו ובאורח חייו דמות מופתית שעמדה במרכז ההווה הדתית של החברה היהודית האשכנזית במאות השנים האחרונות: דמות הלמדן התורני העוסק כל ימיו בתורה. אדם שהיה חלק מן האליטה שאיחדה ידע תורני, ייחוס משפחה ועושר. יתרה מזאת: למדן מופלג זה לא נטל חלק בחיים הציבוריים בעירו ולא היה לו כל תפקיד פורמאלי בקהילת וילנה. הוא לא יצא מחדר לימודו אלא בשעה שנראתה לו כשעת חירום, כמו במקרה מעורבותו בחרמות נגד החסידים. לא היה בו אקטיביזם פוליטי, הוא לא עסק בתעמולה למען יישוב ארץ-ישראל (אף על פי שכפי שנראה בהמשך, היו מי שטרחו להמציא פעילות כזאת) ואף לא עשה מעשה כל שהוא שיכול היה להתפרש כמרידה גלויה וישירה במציאות החיים הגלותיים. אף על פי כן אירע לקשר בין הגר"א והציונות מה שאירע לקשר בין הגר"א ותנועת ההשכלה: אף שלא היה שייך מעודו לתנועה ההשכלה, נבחרו מספר עניינים כמעשיו וכמחשבתו ששימשו לתמוך בטענה שהגר"א היה ממבשרי ההשכלה במזרח אירופה.¹³ בצורה דומה למדי, היו מי שעשו את הגאון מווילנה לאביה של תנועת הציונות בעת החדשה.

עלייה וגאולה

תופעה מרתקת זו של הפקעת הלמדן הגדול איש המאה השמונה-עשרה מן ההקשר ההיסטורי, ושיוכו לתופעה היסטורית מאוחרת בזמן ושונה במהות, נשענת על שימוש סלקטיבי ויצירתי במכלול העובדות ההיסטוריות שיש בידינו על הדמות המופלאה. כאן אתמקד בשלושה עניינים, אשר שימשו בעבר ומשמשים עד היום את הניסיון לעשות את הגאון למבשר אפשרי של הציונות הדתית: א. פרשת מסעו לארץ-ישראל, שתועדה במכתב שראה אור בדפוס כמה עשרות שנים אחרי מותו; ב. תורת גאולה משיחית הרמוזה, לדעת לא מעט ממפרשי זיקתו לארץ ישראל, בכתביו; ג. עליית חבורת הלמדנים הליטאים לארץ ישראל והתיישבותה בצפת ובירושלים.

א. פרשת העלייה של הגר"א לארץ ישראל היא אחד מהפרטים הביוגראפיים הסתומים

בתולדות הלמדן הליטאי הגדול. עיקר הידיעות עליה בא מאיגרת ששלח לבני ביתו מדרכו לארץ־ישראל, ונדפסה עשרות שנים לאחר פטירתו. באיגרת זו, שראתה אור בספר עלים לתרופה הוא כותב:

ואני, תודה לאל, נוסע לארץ הקדושה שהכל מצפים לראותה, חמדת כל ישראל וחמדת השם יתברך ברוך הוא. כל העליונים ותחתונים תשוקתם אליה. אני נוסע בשלום אליה.

אף שהיו מי שתלו בנסיעת הגר"א עניינים משיחיים, והגר"א עצמו לא הסכים לגלות למקורביו את סיבת חזרתו מן הדרך, קשה למצוא באיגרת הגר"א משהו השונה מעשרות איגרות אחרות ששלחו רבנים ותלמידי חכמים, שהיו בדרכם לארץ. כלומר, חיבת הארץ המסורתית יש במכתב, אך אין בה, ולו אפס קצהו של רמז לתורת גאולה חדשה, או לייסוד תנועת עלייה לארץ. אף הפרשנים הנלהבים ביותר של תורת הגאולה המיוחסת לגאון מווילנה אינם מצליחים לחבר צוואה זו לתנועת העלייה שהייתה לאחר מותו. ואופייניים לעמימות זו ביטויים שיש בהם מן ההשערה, כמו: "האם בנסיעה זו עניין מיסטי מרכזי בחייו של הגר"א?", או "ואם עוכבה נסיעתו לארץ־ישראל מפני שטרם הגיעה העת המתאימה לכך, עת הפקידה, שמא לאחרים ניתנה הרשות ועליהם מוטלת המשימה לגאול את השכינה מגלותה?".

ב. תורת הגאולה המשיחית של הגאון מווילנה נלמדת משורה של קטעים שונים מכתביו, האמורים להתחבר, כביכול, למשנה שלמה וסדורה. כך למשל, פסיקתו של הגר"א בעניין מצוות ישוב ארץ־ישראל בזמן הזה. בביאורו על שולחן ערוך, יורה דעה, תומך הגאון בהכרעתו של ר' יוסף קארו נגד הרמב"ם וקובע שמצווה זו תקפה בזמן הזה. עניין זה משמש לראיה כי הגר"א שינה מן התפיסה המסורתית ביחס לארץ־ישראל. אולם, לאמיתו של דבר, מצטרף הגר"א לעמדה השלטת המקובלת בכל תפוצות ישראל זה דורות רבים, עמדת השולחן ערוך. כך גם המשפט המפורסם מביאור הגר"א לספרא דצניעותא, הרומז על כך שהגר"א ידע את "סוד הקץ" וציווה על הקורא שלא יגלוהו.¹⁴ אין במשפט זה שום רמז לכך שמדובר בתורת גאולה מסוימת, המקדימה עלייתם של בני אדם לארץ ישראל, וייסוד יישובים והקמת ארגון פוליטי לגאולה האלוהית העליונה. אותו "אקטיביזם משיחי" המיוחס לתורת הגאולה של הגר"א אין לו זכר כלשהו במשפט על "קץ אחרון". וכך, כל

14 ספרא דצניעותא, ווילנה והורודנה תק"פ, דף נד, ע"א: "ומכאן תדע קץ הגאולה שהוא בעתה ח"ו כשלא יהיו זכאין שהוא קץ אחרון. ומשביע אני את הקורא בה' אלקי ישראל שלא יגלה זה."

אותם רמזים, שהם מועטים ביותר כשלעצמם, אינם עשויים להתחבר למשנה בעלת אופי "ציוני־דתי", אלא אם מוסיפים עליהם חומר מאוחר יותר, שרובו ככולו בעל אופי אגדי או שהוא בגדר השערה גרידא. אומר את הדברים בלשון חד־משמעית יותר: אין שום ספק בכך שהגאון עסק בשאלת הגאולה העתידה, ואף נגע בכך מפעם לפעם בחיבוריו הקבליים, אך קשה להצביע על קשר בין מה שכתב הגר"א על הגאולה העתידה לבין מעשה שעשה או שתלמידיו עשו בשמו, למשנה פוליטית שנבעה ישירות מהגותו הקבלית או לתוכנית קונקרטית של עלייה והתיישבות שעלתה מכתביו. מקום נכבד לעצמו תופסים בייחוס "תורת גאולה" לגאון מווילנה כתבים בעלי אופי פסודו־אפיגראפי, שנפוצו עשרות שנים אחרי פטירת הגר"א ועליית חבורת הלמדנים הליטאים לארץ. הטקסט הבולט שבין אלו, קול התור, מכיל: "פרקי גאולה של הגאון המקובל ר' הלל שקלובר, שארו ותלמידו של רבינו הגר"א ז"ל בו חזון נפלא של הגר"א המפיץ אור על מאורעות תקופתנו", הוא חיבור קבלי המיוחס לר' הלל משקלוב, שחיברו, כביכול, עוד בחיי הגר"א! בדיקת המבוא ל"קול התור", שבו מנתח המהדיר, הרב מנחם מ' כשר, את הרקע לפרסום הספר ומביא פרטים על מחברו ועל מי שכתב היד היה בידם עד לפרסומו בשנת 1969, מאלפת ביותר. היא מלמדת כי לפנינו "מעגל סגור" של ראיות, עובדות וטענות שכולן שאובות מן הספרות המסוימת הקשורה בענף מסוים של משפחת ריבלין. על "המצאת" גרסה מיוחדת של משפחת ריבלין לסיפור עליית תלמידי הגר"א במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה עמד בחריפות יתרה ד"ר אריה מורגנשטרן. בין היתר הוא הראה כי ר' הלל ריבלין עלה לארץ לא בראשית המאה, אלא קרוב לעשרים וארבע שנה מאוחר יותר!¹⁵ הוא אף הטיל ספק בקשר בין החיבור קול התור לבין ר' הלל ריבלין, שעלה לארץ כמעט בעל כורחו, ולא מתוך אידיאולוגיה דתית כלשהי. ביקורתו הנכונה והמבוססת היטב של מורגנשטרן על השינויים שחלו בתאריכי העלייה של ר' הלל ריבלין משקלוב עוררה בשעתה תגובה נועזת למדי.¹⁶ יחד עם זאת אין מורגנשטרן סבור כי חיבור זה שונה ברוחו מן המקורות ההיסטוריים של הזמן, ובכך חזר לשיטתו כי "חזון הגאולה" המיוחס לגר"א איננו המצאה מאוחרת של סוף המאה התשע עשרה, אלא ראשיתו בתורת הגר"א עצמו. אני, לעומת זאת, נוטה לחשוב כי קול התור התחבר, לכל המוקדם, בשלהי המאה התשע־עשרה, ממש באותן שנים שבהן החלו בני משפחת ריבלין לטעון כי המחבר כביכול, ר' הלל ריבלין, היה אחד ממנהיגי קבוצת העולים

15 א' מורגנשטרן, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", שלם ו' (תשנ"ב), הנ"ל, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל 1800-1840 - מחקרים ומקורות, ירושלים תשנ"ז עמ' 48-55.

16 על התגובות למחקר שפרסם מורגנשטרן על עליית הלל רבלין ראו ההפניות למאמרו של אברהם ב' ריבלין וכן יתר החומר העשיר והמפורט שפרסם אלי אשד באתר: <http://www.notes.co.il/eshed/62618.asp>

הליטאים הראשונים. שנים אלו היו בתקופת "העלייה הראשונה", בראשית ימי העימות בין ותיקי "היישוב הישן" האשכנזי בירושלים לעולים החדשים שקראו תגר על בכורתם. בדיקה לשונית מדגמית שעשיתי לחיבור קול התור העלתה אף יותר מכך: מילים מסוימות בלשון העברית החדשה, וכן צירופים לשוניים שהתחדשו רק במאה העשרים, פוזורים בין דפי הספר הזה. מה שעשוי ללמד על היות החיבור יצירה מאוחרת מאוד בזמן לימי הגאון ותלמידיו שעלו לארץ בראשית המאה התשע עשרה. דבר נוסף שיש לתהות עליו הוא הקשר בין מה שמצוי בספר קול התור בתחום הקבלה, לבין מה שידוע לנו על קבלת הגר"א מתוך המקורות והמחקרים. כל אלה מעמידים שאלות קשות בעניין זיקתו של החיבור לגר"א.

בשנות הארבעים של המאה העשרים חלה התעוררות נוספת לחבר את תורת הגאולה שיוחסה לגר"א עם עליית ה"פרושים" של ראשית המאה התשע-עשרה. עדות מודרנית לחיבור זה מצויה בזיקה שבין הספר חזון ציון, שראה אור בשנת תשל"ל, לעיונים קבליים בעלי אופי משיחי-גאולתי שראו אור בימים שלפני הקמת מדינת ישראל. אחד הבולטים שבמבטאי מגמה זו היה הרב יעקב משה חרל"פ.¹⁷

ג. עלייתן של כמה קבוצות תלמידי חכמים לארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה היא, לכאורה, הנקודה החזקה ביותר במסכת הטענות לקשר הציוני של הגאון מווילנה. מה יכול להיות "ציוני" יותר, מאשר עלייה מאורגנת והתיישבות יהודים בגליל או בירושלים? אין כל פלא, אפוא, כי למן המצאתה של "תנועה ציונית מדינית" בשם "חזון ציון", לפני עשרות שנים רבות ועד לעיתון "הצופה" של יוני שנת 1997, חזרת ועולה הטענה כי: "תנועת התחייה של עם ישראל בדורות האחרונים לא התחילה עם הקמתה של התנועה הציונית. שורשיה של תנועת התחייה יונקים מן הזיקה הלאומית האמיתית של החברה היהודית המסורתית כלפי רעיון הגאולה והשיבה לארץ, כפי שהתגבשו בגישה המשיחית האקטיביסטית שהתפתחה בבית מדרשם של הגר"א ותלמידיו, וזאת כמאה שנים לפני היות הציונות".

17 על הגותו של הרב יעקב משה חרל"פ לנוכח מאורעות השואה בשנות הארבעים של המאה העשרים ראו: G. Greenberg, *The Holocaust Apocalypse of Ya'akov Moshe Harlap*, *Jewish Studies* 41 (2002), pp. 5-14 [English Section].

מסורות משפחתיות להיסטוריוגרפיה הציונית

הטענה כי עליית תלמידי הגאון מווילנה לארץ-ישראל בראשית המאה התשע עשרה הייתה, בעצם, ראשיתה של תנועת התחייה הלאומית היהודית, צמחה, ככל הנראה, כמסורת של משפחות אחדות של צאצאי העולים הראשונים מליטא. היא צברה תאוצה משנפגשה עם הגרסה הדתית-לאומית המאוחרת של ההיסטוריה הציונית. בתחילה ענתה מסורת זו על שאיפתם של כמה מוותיקי היישוב הטרומ-ציוני להתאים עצמם לשיח הלאומי החדש שהפך להיות דומיננטי עם התגבשות "היישוב החדש" בארץ. מושגים, מונחים ואירועים שהיו אופייניים לשיח הציוני החדש, ובהם רכישת אדמות, התיישבות חקלאית, שמירה והגנה, "הולבשו" בדרכים שונות על העולים הליטאיים ועל צאצאיהם. ספרות שלמה, פופולארית באופייה, הפזורה בעשרות ספרים ומאמרים שעניינם היבטים שונים של תולדות ההתיישבות היהודית בארץ, משקפת הפנמה של הלשון ושל הטיעונים ה"משפחתיים" הללו. הם חדרו אף אל תוך הספרות המחקרית האקדמית, אם משום שהמשתמשים במקורות המשותכים הללו לא היו ערים דיים לטיבם של המקורות שבהם השתמשו, ואם משום שהטענה הישנה התחברה בנקל עם הגרסה הציונית-דתית החדשה של זיכרון העבר היהודי.

שני מופעים לסיפור הגר"א הציוני:

1. מופע בוטה, פשטני וחסר ספקות, שבו מדובר במפורש על תנועת עלייה מאורגנת, שהמטה הראשי שלה היה בעיר שקלוב. בכתבים השייכים לרמה זו, האופיינית לספרות פופולארית ולזיכרונות של צאצאי כמה מן המשפחות הוותיקות בירושלים, ניתן למצוא כמעט הכל: "קונגרס" שנערך כתשעים שנה לפני זה הציוני שהתכנס בעיר בזל בשנת 1897; יחידות צבאיות יהודיות שיצאו לפעולות גבורה באויבי היישוב היהודי; רכישת קרקעות רחבת היקף לצורכי התיישבות; סוכנויות ומשרדים שהופקדו על תחומים שונים במיזם ההתיישבות וכיצא באלו. כאן ניכרת ההשפעה הכבירה של מושגים, מונחים ותפיסות מן השיח היישובי של המאה העשרים, שהופנמו והועתקו אחורה אל כתיבת תולדות היישוב בראשית המאה התשע-עשרה. אחת הדוגמאות המרתקות ליצירה מקורית של מעשה שלא היה, המתאים את מעשיהם של העולים מליטא למושגי המפעל הציוני המודרני, הוא הסיפור המדהים על המפגש הדרמטי בין כמה ממנהיגי התנועה הגדולה הזאת לבין מנהיגי יהדות מערב אירופה. מפגש זה ארע בקושטא, בירת האימפריה העות'מאנית בשנת 1840.

הסיפור, שפרטיו לקוחים משורה של מקורות היסטוריים מהימנים, עיקרו לא היה ולא נברא. בספר חזון ציון, חיבור בדיוני המתאר בפרטי פרטים את קורותיה של תנועת העלייה הציונית שקדמה בתשעים שנה לקונגרס הציוני הראשון, מסופר בין היתר על אותו מפגש. חוקר ישראלי בן זמננו, שקיבל ללא בדיקה את הידיעות האמורות, כותב עליו:

A more high-powered collection of individuals could not have assembled had the meeting been planned. Virtually all the major divisions of world Jewry were represented: Ashkenazis and Sephardis, traditionalists of Eastern Europe and more enlightened Jews of the West, liberal Gaon followers and Misnagdi conservatives, diaspora leaders and the future builders of modern Jerusalem [...]¹⁸

העסקן הליטאי משה "מגיד" ריבלין, המייצג בסיפור זה את האידיאולוגיה הדתית-לאומית של תלמידי הגר"א, הציג, כביכול, בפני סר משה מונטיפיורי, הנדבן היהודי-אנגלי שנסע אז למזרח התיכון, את עיקרי משנתה הלאומית של תנועתו. הארץ תיבנה, לדבריו:

on Torah, Work and mutual aid, [...] for the present we must rebuild Zion and Gather in the exiles; afterwards God will rebuild the Temple¹⁹

2. מופע מדעי-אקדמי, הכולל חיבורים הנושאים אופי מחקרי, מבוססים על שיטות העבודה המקובלות בעולם האקדמי ועושים שימוש בספרות המדעית המקובלת. לכאן שייכים מחקרים שכותביהם עשו שימוש במקורות ללא מודעות לאופיים הבדיוני (דוגמה מובהקת לכך היא השימוש שעשו גיאוגרפים היסטוריים בחומר באוטוביוגרפיות ובזיכרונות מן הסוג שנזכר קודם); או המקרה המורכב יותר של גילוי מחדש, מתוך מקורות ארכיוניים וחיבורים בני הזמן, של האופי ה"ציוני" של עליות תלמידי החכמים מליטא. לסוג האחרון שייך מפעלו המחקרי של ד"ר אריה מורגנשטרן, המסרב להכיר בקשר שבין מה שהוא מעלה מעיוניו בתעודות ההיסטוריות, לבין הבדיון הבלתי-מדעי של ספרות הזיכרונות של צאצאי משפחות העולים הליטאיים.

J. Helper, *Between Redemption and Revival: The Jewish Yishuv of Jerusalem in the Nineteenth Century*, Boulder 1991, p. 64. ראו ביקורת על ספר זה: *Studies in Zionism* 14, 1 (1993), pp. 113-117.

19 שם, עמ' 64.

לשיטתו של מורגנשטרן, הייתה תורת "גאולה בדרך הטבע" לגאון מווילנה. תורה זו הוציעה דרך אקטיבית לגאולת ישראל שהייתה מנוגדת הן לרפורמה בדת ישראל שהחלה ממש בשנות עלייתם של הלמדנים הליטאים, והן לעמדה ה"חרדית" שגרסה ציפייה פסיבית למשיח.²⁰ תלמידי הגר"א דגלו בעלייה המונית ומאורגנת של יהודים לארץ ישראל, וחיברו את השאיפה לגאולת הארץ עם החתירה לגאולת העם. משנכזבה הציפייה המשיחית במוצאי שנת ה'ת"ר נמחקה הפרשה: "מחשש שמא התומכים ביישוב הארץ בשנות השמונים של המאה הי"ט יישענו על האידיאולוגיה שליוותה את עלייתם של תלמידי הגר"א, עשתה ההנהגה הפרושית הכל כדי לטשטש את הפרשה הזאת [...] היא ביקשה למחוק מן התודעה ההיסטורית את העזת הראשונים לבטל את התפיסה המסורתית הקשורה באיסור לדחוק את הקץ ובניסיון ה'כושל', 'להקים את השכינה מעפרה' באמצעים בלתי מקובלים של בניית חורבות ירושלים. וכדי להציב סכר מפני כל הפתעות בעתיד הם התבצרו בתפיסה הישנה, הבטוחה והאמינה של ציפייה פסיבית לגאולה הנסית".²¹

לשיטתי, לעומת זאת, היו העולים הליטאים גורם מרכזי ומשפיע בעיצוב תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בעת החדשה. בניגוד לתדמית הציונית הישנה לא היו אלה זקנים שבאו לבלות את שארית ימיהם בארץ האבות ולהיקבר בנחלת הקודש. הייתה זו חבורה נמרצת של עולים שנשאו בליבם חזון תורני מרחיק לכת. הם יצרו את הגרעין הרעיוני סביבו התפתח "היישוב הישן" האשכנזי בצפת ובירושלים ועיצבו את תשתיתו החברתית והכלכלית:

גם עלייתם של תלמידי הגר"א הייתה בעלת אופי אליטרי מובהק. הייתה זו חבורה של תלמידי חכמים, ששמה לעצמה כמטרה בלעדית לימוד תורה על פי שיטת הגר"א בארץ ישראל: ישיבה ליטאית מן הטיפוס שהלך והתגבש באותן שנים סביב אישיותו של ר' חיים מוולוז'ין. ובהיות ארץ ישראל מיוחדת מכל הארצות, הרי הלימוד בה מעולה מכל המקומות. וכך תיארו עולי הפרושים את מניעיהם באיגרת משנת תק"ע: 'המה המתאספים להרים קרנה של תורה, ליהודים היתה אורה, בבואם לעבדה ולשמרה, לעבדה בעבודת גבוה ולשמר כמשמרת התורה, לחבר ד' אמות של הלכה ברורה בארבע אמות של ארץ הקדושה וטהורה [...] בעלייה זו היו אף יסודות של מתח משיחי, שהיה קשור בלימודי הקבלה של הגר"א. בעיקרו של דבר היה עולמם הרוחני של העולים משוקע בלמדנות הליטאית, במתח ההתנגדות לתנועת החסידות ובתקוות

20 מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 13-19.

21 שם, עמ' 240.

משיחיות שרווחו בין חוגי הלמדנים בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט. מכל מקום. היה זה עולם מסורתי - שתודעת המשבר והתמורה של העת החדשה כמעט ולא תפסו בו מקום.²²

יחס הגר"א לארץ ישראל לא היה שונה, לפי מיטב הבנתי, מיחסם של למדנים בני דורות קודמים. אמונתו המשיחית לא הייתה בשורת דרך חדשה בכיוון אל התנועה הלאומית המודרנית. לא היה בה, ככל הנראה, מה שניתן למצוא דור אחד או שניים מאוחר יותר בכתביהם של הרבנים יהודה חי אלקלעי וצבי הירש קלישר.²³ הניסיון להפוך את הלמדן המופלג איש וילנה למבשר תנועה חדשה שנולדה דורות אחדים אחרי זמנו נראה בעיני כמקרה נוסף של כתיבת היסטוריה לאומית תוך יצירת סיפור היסטורי שקשה למצוא לו ראיות של ממש במקורות בני הזמן. המצאה זו אכן נשענת על תעודות היסטוריות ונסמכת על מבחר עובדות מן העבר, אך הדמיון היוצר של איש התנועה הלאומית המודרנית עושה במקורות ובעובדות ככל שמבקש הלב. במקרה שלנו זוכה יצירתיות לאומית, מן הסוג שתואר קודם, לחיוניות בת למעלה ממאה שנים: מימי העימות הגדול בין "יישוב ישן" ל"יישוב חדש" בארץ ישראל בסוף המאה הקודמת, ועד לימינו אלה.

שתי שיטות בלימוד עליות תלמידי הגר"א לארץ ישראל: האחת נותנת קדימות להתפתחות הפנימית ביהדות של אמונות ודעות; האחרת מכירה בהשפעתם הגדולה של גורמים חיצוניים על תולדות עם ישראל. האחת מבקשת להקדים במאה שנה את ראשית ההתיישבות הלאומית המודרנית בארץ האבות; האחרת דבקה בראשוניותם של "חובבי ציון" אנשי "העלייה הראשונה". שתי השיטות לאומיות במובהק. נראה כי הדרך היחידה להכריע בין שתיהן היא בחינה מדוקדקת של השימוש שהן עושות במקורות ההיסטוריים. אני דבק עדיין בדעה שכבר הבעתי לפני כשלושים שנה כי שיטת "תורת הגאולה" שמייחסת השיטה הראשונה לעולים מליטא שהתיישבו בצפת ובירושלים בראשית המאה התשע עשרה, עם כל היופי שיש בה והקסם שהיא מרעיפה על הקוראים בה, עדיין מצפה להוכחה של ממש מן המקורות בני הזמן.

22 י' ברטל, גלות בארץ, יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 52.

23 י' כ"ץ, לאומיות יהודית, מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 263-356; י' ברטל, "התקווה לשנת ה'ת"ר: בין אופטימיזם ליברלי לחרדות אורתודוקסיות", שלהי מאות, קיצם של עידנים, בעריכת יוסף קפלן, ירושלים תשס"ה, עמ' 159-173.